

Katholieke Universiteit Nijmegen
Faculteit Theologie
Masters Interreligieuze Spiritualiteit

BOEDDHISME EN NATUUR: INSPIRATIE EN ACTIE?

EINDOPDRACHT voor de cursus INLEIDING BOEDDHISME

Cathrien de Pater

januari 2002

INHOUD

1.	Inleiding	1
2.	Toespitsing van de vraag	1
2.1.	Boeddhisme als inspiratiebron voor natuurbeheer	1
2.2.	Wie?	1
2.3.	Het begrip 'natuur'	1
3.	Wat enkele boeddhistische denkers zeggen	2
3.1.	Joanna Macy	2
3.2.	Kenneth Kraft	3
3.3.	Alan Sponberg: is Boeddhisme wel zo 'groen'?	5
4.	Nawoord: Wat heb ik zelf gedaan en doe ik nog?	5
	Literatuur	6

© Cathrien de Pater

Student KUN Masters Spiritualiteit 0144371

Radboudweg 23, 3911 BE Rhenen

Tel/fax: H: 0317-617490 W: 0318-671406

Email: info@centerforce.nl of c.h.de.pater@minlnv.nl

Foto voorzijde: Boeddhabeeldje uit het Brantas-district, Oost-Java

*Go forth on your journey,
for the joy of the many,
out of compassion for the welfare,
for the benefit and joy of all beings*
--The Buddha¹

1. Inleiding

De oorspronkelijke vraag voor dit werkstuk was: *"Wie beschouw je als Boeddhist? En hoe zou je als Boeddhist in het Westen kunnen leven?"*

Met toestemming van cursusdocent Paul van de Velde heb ik deze vraag wat omgevormd. Ik ben namelijk aan de studie Masters Spiritualiteit begonnen om een ondergrond te bouwen voor mijn toekomstig onderzoek naar "bossen en spiritualiteit". Een van de vragen die ik me daarbij stel is hoe mensen spiritueel geïnspireerd worden tot verantwoord omgaan met bossen (of natuur, in bredere zin). Een andere vraag is of deze inspiratie 'effect' heeft, dus of bossen er inderdaad beter van worden als ze beheerd worden door spiritueel geïnspireerde mensen. Ik wil nu niet verder ingaan op de 'behandelbaarheid' van deze vragen; dat heb ik al gedaan in een eerder essay². Maar wel biedt de voorliggende opdracht aanknopingspunten om een miniem puntje van de sluier voor wat betreft het Boeddhisme op te lichten. Hiervoor moeten we de vraag van de werkopdracht en mijn onderzoeksvraag met elkaar verbinden en toespitsen.

2. Toespitsing van de vraag

Boeddhisme als inspiratiebron voor natuurbeheer

De vragen kunnen we als volgt synthetiseren: *Hoe zou ik mij als boeddhist in het Westen met de natuur kunnen bezighouden? Wat heeft het Boeddhisme te bieden als inspiratiebron voor een goed omgaan met natuur?* Het Westen moet erbij, omdat we anders kunnen 'ontsnappen' door een verhaal over natuurbeheer(ders) in een Boeddhistisch georiënteerd land te houden, en daar gaat het hier niet om. Het gaat om een aanscherpen van mijn begrip van het Boeddhisme aan de slijpsteen van een praktijkgeval dicht bij huis. In dit geval neem ik daarvoor het omgaan met de natuur (in het Westen).

Wie?

Dat 'omgaan' kan natuurlijk op vele manieren gebeuren. Professionele natuurbeheerders, d.w.z. beheerders van bos- en natuurterreinen, zijn er althans in Nederland niet zo veel. Maar we hebben wel veel mensen die als recreant van de natuur genieten (meer dan 2 miljoen bezoekersdagen per jaar!). Daarnaast zijn er mensen die zich actief of passief voor het natuurbehoud inzetten, door lid te zijn van natuurorganisaties, of door actie te voeren voor het behoud of natuurvriendelijk beheer van een gebied. Al deze mensen laten zich door verschillende levensovertuigingen inspireren, en Boeddhisten zullen daarbij waarschijnlijk in de minderheid zijn. Laat staan dat er sprake is van een grote, actieve, georganiseerde Boeddhistische milieubeweging. In Nederland ken ik die in ieder geval niet. Wel zijn er Boeddhistische organisaties in de Verenigde Staten die zich met milieuvraagstukken bezighouden^{3,4}. Hoewel hun belangstelling verder gaat dan alleen natuur, hoeft dat geen bezwaar te zijn. Het gaat meer om de algemene houding, normen en waarden waarmee men met de omgeving wil omgaan. Wat zegt het Boeddhisme in het aanzicht van de enorme milieuvraagstukken die zich daar afspelen? In het volgende wil ik dat nagaan.

Het begrip 'natuur'

Het begrip 'natuur' brengt netelige definitiekwesties met zich mee, evenals 'milieu', 'ecology' e.d. In dit essay versta ik onder 'natuur' datgene wat in de Engelstalige wereld onder 'ecology' wordt verstaan, dus zowel de levende natuur als de abiotische milieufactoren die daarmee te maken hebben. In bredere zin wordt dit begrip soms gelijkgesteld met onze hele omgeving, 'environment', waaronder door sommigen ook het menselijk lichaam begrepen wordt. Z.H. de Dalai Lama ging zelfs nog verder toen hij in een

¹ Vinaya, I,21. In: Macy, 1991:217

² de Pater, 2001.

³ Kaza, Stephanie, cursus "Ecology and the Sacred". maart 2001, Schumacher College, UK.

⁴ Ik laat de milieubeweging in de Aziatische landen hier even buiten beschouwing.

lezing in 1991 'natuur' interpreteerde als "de fundamentele natuur van alle realiteit"⁵. Maar hoewel hij hier een uiterste poging doet om de wereld als non-dualiteit voor te stellen, blijft er natuurlijk altijd een tegenstelling tussen ons als mens en de 'natuur' om ons heen. Eckel (1997:337) die deze lezing van de Dalai Lama aanhaalt, zegt hierover: "the natural world functions as a locus and an example of the impermanence and unsatisfactoriness of death and rebirth". Bij de onprettige realiteit van deze wereld, deze *dukkha*, is dualiteit nu eenmaal onvermijdelijk, en deze komt bij uitstek naar voren in de natuur.

Hoewel het boeddhisme nooit een filosofie van de natuur ontwikkeld heeft zoals in de westerse tradities, en de vraag naar de schepping bijvoorbeeld niet relevant vindt, geeft het in de praktijk wel een houding aan ten opzichte van de natuur. Deze is vooral ingegeven door eerbied voor de aarde, en mededogen en respect voor alle levende wezens die net als de mens zijn opgenomen in de kringloop van dood en wedergeboorte⁶. Dat de praktijk in boeddhistische gemeenschappen soms net zo tekort schiet als elders (denk bijvoorbeeld aan de behandeling van dieren en de ontbossingen in Zuidoost-Azië om maar iets te noemen), hoeft ons niet te verbazen. Maar ook niet dat er vanuit het boeddhistische gedachtegoed dus inspiratie is gekomen om hier tegenin te gaan. Het aantal publicaties over 'Boeddhisme en ecologie' groeit gestaag. Ik wil me in dit essay concentreren op de elementen die uit enkele daarvan naar voren komen om de huidige generatie natuurbeheerders en 'environmentalisten' te inspireren.

3. Wat enkele boeddhistische denkers zeggen

Joanna Macy

Joanna Macy is een van de meest vooraanstaande denkers van deze tijd die het boeddhistische gedachtegoed probeert te vertalen naar praktische actie. In de jaren 80 werkte ze in de Sarvodaya-beweging voor ontwikkelingswerk in Sri Lanka⁷, en ging daar na hoe religieuze aspiraties het vertrouwen en inzet van de deelnemers mobiliseerden. Later deed zij een vergelijkende studie naar boeddhisme en systeemtheorie, en de inzichten daaruit paste ze toe in allerlei activiteiten op milieugebied, een onuitputtelijk strijdperk in de Verenigde Staten. Zo maakte ze zich onder andere sterk in de Amerikaanse beweging over kernafval (zie ook 3.2), en zette ze samen met de Australische regenbos-activist John Seed en anderen de 'Council of All Beings' op: workshops over de hele wereld met een nieuw aardebewustzijn als thema, en met rituelen en teksten om mensen spiritueel sterk te maken in de strijd tegen de milieucrisis op allerlei fronten⁸. Het is tekenend voor haar bemoedigende visie dat ze de oorspronkelijke benaming van deze workshops, 'despair work' (voor uitgeputte milieu-activisten) heeft vervangen door 'Coming back to life', tevens de titel van haar laatste boek⁹ waarin ze deze workshops uitgebreid documenteert.

Kort samengevat zegt Joanna Macy het volgende¹⁰: Hoe kunnen we voor de aarde werken en actie voeren zonder gedesillusioneerd te raken en er compleet onderdoor te gaan? Want goedbeschouwd is er sprake van een totale wereldcrisis. Hiertegen geeft ze de volgende raad:

- 1) Bedenk wat je ware aard ('your true nature') is: "Action is not something you *do*, it's something you *are*. In other words, you're not a noun, you're a verb"¹¹. We zijn geen afgescheiden eenheden, maar we zitten in een systeem, een stroom van verbondenheid. Actie is tot leven komen, een lens worden, of een poort. Onze keuze is daarbij richtinggevend.
- 2) Als we onze ware aard begrijpen, begrijpen we onze 'power': niet als '*macht over*', krachten die tegen elkaar in gaan, maar als neuronen in een netwerk die voortdurend energie uitwisselen.
- 3) Twee Boeddhistische *mudra's*, gebaren, helpen om dit te visualiseren: a) de *abhaya mudra*, "vrees niet", met de handpalm naar buiten gekeerd, die de stroom vanuit het hart symboliseert naar anderen toe, de interconnectie; b) het 'aanraken van de grond', n.a.v. het antwoord van de Boedha aan Mara onder de bodhi-boom ('de aarde is mijn getuige'): 'dit is mijn recht om hier te

⁵ in een lezing over 'Spirit and Nature' (Middleburg College, 1991) beschreven door Eckel (1995). Z.H. de Dalai Lama stelde daarin 'natuur' gelijk aan 'leegheid', met verwijzing naar de Hart-Soetra.

⁶ Schouten, 2001

⁷ Macy, 1985

⁸ zie Seed et al., 1988

⁹ Macy & Brown, 1998

¹⁰ vnl. ontleend aan Macy, 1999

¹¹ Macy 1999: 253

zijn en om bevrijding te zoeken van alle leed'. Als we dit weten, hoeven we geen pijn te vrezen want we delen alles (com-passie) en ontlene kracht juist aan het feit dat we kunnen lijden.

- 4) De betekenis van de Apocalyps, de Openbaring, leert evenals de Boeddhistische dodenmeditatie dat we elk moment zouden moeten leven alsof het ons laatste is, vrij van trivialiteit of escapisme. Geef alles wat je hebt, ook al lijkt de tegenkracht overweldigend. "Vandaag is een goede dag om te sterven", zeggen de Lakota-strijders.
- 5) Het helpt als we bedenken wat voor enorm voorrecht het is om op dit geweldige moment in de wereldgeschiedenis geboren te zijn, met zo'n transformatie voor de boeg. De aarde heeft zichzelf een cadeau gedaan met de geboorte van ieder van ons, zegt Joanna Macy. Niet dat we daarom zulke geweldige mensen zijn, juist niet. "If the world is to be healed through human efforts, I am convinced it will be by ordinary people, people whose love for this life is even greater than their fear, people who can open to the web of life that called us into being, and who can rest in the vitality of that larger body"¹²
- 6) Tenslotte, zegt Joanna Macy: wees bedacht op verrassingen. Bij elke transformatie komt er iets nieuws tevoorschijn wat er daarvoor niet was, dat is "a systemic property of life"; niets is voorspelbaar. Ze haalt Lewis Mumford aan, die al jaren geleden zei dat de tijd van individuele redders - de Boeddha, Christus - over was. Transformatie wordt nu een collectief gebeuren.

Kenneth Kraft

Kraft beschrijft en analyseert als Boeddhistische denker de hedendaagse milieubewegingen in diverse artikelen¹³, en schuwt daarbij geen kritische vragen. Hij stelt dat het concept van *karma* in de hedendaagse mondiale context een andere betekenis heeft gekregen dan vroeger:

"In all Buddhist cultures the primary arena of karmically significant action has been the individual: one's present situation is supposed to be the fruit of one's past actions, and one's future will be similarly conditioned by one's current actions. Although Buddhism holds that the laws of moral causation operate over vast spans of time, in practice the significant effects of karma were usually thought to extend over a few lifetimes at most. The operation of karma was considered to be orderly and relatively comprehensible -otherwise, the karmic worldview would lose its persuasiveness"¹⁴.

De hedendaagse milieuproblemen, en met name die van kernenergie, maken een heroverweging van deze aannames noodzakelijk. Waar het Boeddhisme hoofdzakelijk alleen het individuele karma beschouwde, moeten wij, om de effecten op milieu goed te begrijpen, ook het collectieve gedrag beter analyseren. Hoe kunnen we het begrip groeps karma bijvoorbeeld actueel maken? Niet alleen individuen, maar ook hele organisatiesystemen hebben intenties. De uitwerking van een groter geheel kan verschillend zijn van dat wat een individu beoogt¹⁵. De karma-theorieën moeten dan ook de relatie kunnen verklaren tussen individuele en collectieve verantwoordelijkheid. En verder is de termijn waarop onze acties invloed hebben enorm toegenomen, in het bijzonder voor kernafval: plutonium blijft 250.000 jaar actief.

Kraft introduceert daarom het begrip '*eco-karma*': "the way in which our past behaviour has affected the biosphere, and (...) the ways in which our present behaviour will shape the environment of the future"¹⁶. Hij waarschuwt overigens voor een te 'groene' perceptie van het oude Boeddhisme: Dat schreef weliswaar geweldloosheid tegen dieren voor, maar niet tegen alle soorten of ecosystemen. Maar het oude Boeddhisme was wel minder antropocentrisch dan de westerse traditie en geeft op dat punt aanknopingspunten voor het begrip *eco-karma*. De oude discussie in het Boeddhisme over planten-karma kan hierdoor een nieuwe impuls krijgen. Wat is het *eco-karma* van een plant? Of dat van een dier, soort, ecosysteem, Aarde als geheel? Een ander vraagstuk is dat van '*agency*': Wie is '*agency*' bij het creëren van kernafval? Vanuit de verre toekomst bezien is dat natuurlijk onze hele generatie, maar op dit moment kunnen wij als individuen toch weinig uitrichten, we zitten vast in het systeem: "Precisely

¹² Macy 1999:256.

¹³ Kraft, 1994; Kraft, 1997.

¹⁴ Kraft, 1997:276

¹⁵ in de bosbouw is dit duidelijk waar te nemen, zeker in Azië en Zuid-Amerika: elke individuele boer kapt bos om eten voor zijn gezin te verbouwen, maar uiteindelijk is 'het bos op' voor allemaal. In Azië hebben veel systemen van 'shifting cultivation' eeuwenlang goed gefunctioneerd omdat men zichzelf beperkingen oplegde; onder toenemende druk om 'cash crops' te verbouwen en andere factoren degraderen deze systemen. Sociale desintegratie en Individualisering spelen hierbij een belangrijke rol.

¹⁶ Kraft, 1997:277

when we need to take more responsibility for bigger and bigger things, our sense of responsibility is being eroded by powerful social forces", schrijft Kraft dan ook¹⁷.

Wat kan een hedendaagse Boeddhist dan wel doen aan het milieu? Hij/zij moet zich ten eerste het volgende realiseren:

- 1) dat er verschillen zijn tussen de oude leer en de realiteit van nu;
- 2) dat hij/zij prioriteiten moet stellen: werken aan de *Dharma* of aan het milieu;
- 3) de moeite die het organiseren van mensen (voor milieuactiviteiten) met zich meebrengt;
- 4) de twijfel die er zal rijzen over de effectiviteit van de acties in verhouding tot de overmaat aan ecologische bedreigingen.

Ad 1): Voorbeeld: het Zen-Boeddhisme heeft voorschriften over afval: "No waste". Dat wil zeggen: "Gooi niets weg, en beschouw niets als afval". Deze regel wordt in Zen-kloosters minutieus gevolgd; elk eetstokje wordt hergebruikt, geen slablaadje wordt weggegooid. Toegepast op kernafval zou deze regel er waarschijnlijk toe leiden dat we helemaal geen kernafval zouden produceren. Maar we zitten nu eenmaal wel met groeiende bergen plutonium die millennialang radioactief blijven, en de Zen-voorschriften zijn daar niet op berekend. Hier zijn nieuwe benaderingen nodig, zoals bijvoorbeeld het 'nuclear guardianship'-project van Joanna Macy: Stop het kernafval niet onder de grond, maar houd het in zichtbare opslagplaatsen onder permanente controle door de gemeenschappen eromheen. Maak er tempels en pelgrimsoorden van waar mensen - wachters en publiek - zich kunnen oefenen in 'mindfulness' en andere spirituele training; kortom, transformeer deze giftige erfenis, dit '*poison fire*' in een vernieuwde religieuze praktijk. Hoe sceptisch we ook vanuit technisch en politiek oogpunt tegenover dit initiatief mogen staan, in religieus opzicht vormt het een uitdaging om na te denken over onze ethische verantwoordelijkheid tegenover de hele aarde¹⁸.

Ad 2): Thich Nhat Hahn zei desgevraagd eens tegen Sulak Sivaraksa dat hij vrede plaatste boven het overleven van het Boeddhisme¹⁹. Geldt hetzelfde als we 'vrede' vervangen door 'milieu'? Joanna Macy zou zeggen dat het niet een kwestie van kiezen is, dat werken aan het milieu *Dharma-werk is*. Maar dan moeten we *Dharma-werk* natuurlijk niet te nauw definiëren, dus niet alleen maar mediteren, sutra-zingen, buigen etc. en denken dat we daarmee de wereld verbeteren. Omgekeerd is niet alle werken aan het milieu zonder meer *Dharma-werk*; dat hangt dan af van iemands staat van zijn, spirituele rijpheid etc. Kraft concludeert: "the answer has to be lived, until one reaches a point where most activity expresses Buddhist awareness *and* environmental awareness, simultaneously"²⁰.

Ad 3): Volgens Kraft zijn Boeddhisten er nog maar beperkt in geslaagd om Boeddhistische waarden en praktijken te vertalen naar concrete actie op milieugebied. Als Boeddhisten al meedoen aan 'mainstream' acties, hoeven ze daar bovendien niet zonnig een Boeddhistisch etiket op te plakken, dat werkt eerder contraproductief. Hij gaat er daarom verder niet op in.

Ad 4): Toen Boeddhistische deelnemers aan bovengenoemd 'nuclear guardianship'-project de Boeddha's geboortedag ceremonieel vierden bij een kernproefgebied in Nevada, werden ze door twijfel belaagd: Wat was de relevantie van de symbolische handelingen die ze uitvoerden tegenover de uiterst reële nucleaire bedreigingen? En pasten de traditionele vormen nog wel in de huidige context? Sommigen reageerden negatief, anderen wanhopig, en weer anderen positief. Kraft sluit zich voorzichtig bij de laatsten aan.

Kraft concludeert met te zeggen dat de milieucrisis te benaderen is als een Zen-*kōan*. Hij haalt daarbij het voorbeeld aan van de priester Hsiang-yen: *je hangt met je tanden aan de tak van een boom, en je kan nergens bij met handen en voeten. Er komt iemand beneden bij de boom staan en vraagt naar de essentie van Zen: "Waarom komt Bodhidharma vanuit het westen?" Als je niet antwoordt, ontwijk je je verantwoordelijkheid. Als je antwoordt, verlies je je leven. Wat doe je?* Thomas Berry zegt iets dergelijks als hij schrijft dat we tegenwoordig met al onze technologie onze hele planeet kunnen beheersen maar haar niet in de steek kunnen laten nu ze zit opgescheept met alle vervuiling en ontwrichting die we hebben aangericht²¹. De eerste Bodhisattva-eed is het bevrijden van alle wezens ongeacht hun aantal, en ongeacht de uitgestrektheid van tijd en ruimte, zoals Sântideva en de huidige Dalai Lama en anderen benadrukken. Als we dat serieus toepassen op onze verantwoordelijkheid voor de aarde, moet dat ons leven wel sterk veranderen, zegt Kraft. Over het hoe laat hij zich, zoals dat past bij een *kōan*, niet uit.

¹⁷ Kraft, 1997: 279-180

¹⁸ Kraft, 1994:492-494

¹⁹ Kraft, 1997: 281-282

²⁰ Kraft, 1997:282

²¹ Kraft, 1997:287

Alan Sponberg: is Boeddhisme wel zo 'groen'?

Waar Kenneth Kraft al genuanceerd denkt over de mogelijkheden om Boeddhisme toe te passen op milieuvraagstukken, wil ik toch niet nalaten hierover een nog kritischer artikel weer te geven. Alan Sponberg²² wijst op de neiging van velen in het Westen om alleen de 'aaibare' aspecten van het Boeddhisme over te nemen. Vooral het begrip van interrelatie, verbondenheid met alle wezens, spreekt velen aan. John Seed zegt dit bijvoorbeeld over zijn relatie met het regenbos (maar geeft overigens toe dat hij niet zo'n heel fervente Boeddhist is)²³. Sponberg benadrukt dat deze interrelatie wel bestaat, maar dat het Boeddhisme ook een 'ontwikkelingsdimensie' heeft die verticaal, hiërarchisch van aard is. Westerlingen schrikken terug voor het woord 'hiërarchie', want wij stellen dat gelijk met onderdrukking en exploitatie, de wortels van de milieucrisis. Maar wij vergeten dat hiërarchie in de Boeddhistische zin iets anders is: een spiraalvormig 'pad van inzicht' dat veel verder gaat dan alleen het veranderen van iemands milieugedrag; een pad van oefening waardoor iemand een persoonlijke transformatie ondergaat en diep inzicht verkrijgt waardoor ecologische doelen bereikt kunnen worden. Sponberg noemt dit de "Hiërarchie van Compassie" en waarschuwt tegen het negeren van deze hiërarchie en de noodzaak van oefening. De *Dharma* is geen boodschap maar een methode. Wij hebben de neiging om 'interrelatie' tot een geloofsartikel te maken, een comfortabel evangelie dat genade schenkt als je je er maar voor openstelt, in plaats van een realiteit die je rechtstreeks kan ervaren door je te oefenen in hogere staten van bewustzijn, zoals het Boeddhisme bedoelt.

4. Nawoord: Wat heb ik zelf gedaan en doe ik nog?

Ik ben nog maar net bezig me in te lezen in het Boeddhistisch wereldbeeld: Het begrip van interrelatie spreekt me aan: alles is met elkaar verbonden, niets is permanent, niets bestaat zonder de ander. Maar het is me te simpel om het tot een dogma te reduceren. Daarom ben ik nog bezig om Joanna Macy's studie van de relatie tussen Boeddhisme en systeemtheorie door te werken. Aan de andere kant ben ik door Sponberg bevestigd in mijn gevoel dat die horizontale dimensie van interrelatie niet compleet is zonder beoefening van de 'verticale' dimensie. Door Aikido en (elementaire) Zen-meditatie probeer ik al jaren enig besef te krijgen van de eenheid van lichaam en geest, van kracht die voortkomt uit niet-kracht, stabiliteit die stoelt op ontspanning. Beide disciplines zijn fascinerend en bij tijden vermoeiend, en over de hiërarchie valt zeer veel te zeggen, maar zeker is dat die bestaat en noodzakelijk is, al was het alleen maar als richtingwijzer op het pad. Maar wat heeft dat nu met natuur en milieu te maken?

Hierbij komt de *eco-kōan* van Kenneth Kraft weer in gedachten. Ik mediteer niet op *kōan* en heb daar dus nog niet via meditatieve weg een oplossing voor gevonden. Wel is het duidelijk dat we iets heel drastisch zouden moeten doen - of een drastische transformatie zouden moeten ondergaan - als we echt verantwoordelijkheid willen nemen voor onze planeet. Maar niet iedereen kan een 'nuclear guardian' worden of zich anderszins in het actiewezen storten. Ook op mijn eigen terrein, de bosbouw, zijn de vooruitzichten niet rooskleurig. De strijd voor het behoud van de bossen is niet te winnen in termen van hectares: het bosareaal in deze wereld neemt nog steeds af. We kunnen wel andere succesfactoren opvoeren (zoals uitbreiding van bosaanplant) maar iedereen weet dat dat window-dressing is. Als bosbouwer of milieuactivist lopen we dus grote kans om ons altijd onbevredigd te blijven voelen, of besprongen worden door pessimisme en apocalyptische milieubeelden, zoals Joanna Macy die bijvoorbeeld verwoordt (zie pag. 3). Maar hoewel ik die niet zo koester, ben ik wel blij met de hoop die spreekt uit Macy's troostende woorden dat de aarde niet gered zal worden door Herculeaanse giganten maar door gewone, eenvoudige mensen. En die hoop is meer dan hard nodig.

Dit zijn geen opzienbarende conclusies. Het is eerder een momentopname van een zoektocht, een kronkelend pad dat nog lang vervolgd zal moeten worden. Ik heb voor dit essay maar een fractie van alle bronnen gebruikt die er zijn. "De weg gaat verder, eindeloos..." Een open einde dus, voorlopig. Maar leert het Boeddhisme ons ook niet dat we het doel moeten loslaten?

²² Sponberg, 1994

²³ Nisker, 2000

Literatuur

- Eckel, Malcolm David, 1995. *Is there a Buddhist Philosophy of Nature?* In: Tucker & Williams (1997), *Buddhism and Ecology; The interconnection of Dharma and deeds*. Harvard University Press, Cambridge, Mass., pp. 327-349
- Kaza, Stephanie & Kenneth Kraft (eds.), 2000. *Dharma Rain; Sources of Buddhist environmentalism*. Shambhala, Boston, 491 pp.
- Kraft, Kenneth, 1994. *The greening of Buddhist practice*. In: *Cross currents: A journal of religion and intellectual life*, Summer 1994, Vol. 44, No. 2, pp. 163-179. Reprinted in: Gottlieb (1996), *This sacred earth; Religion, nature, environment*. Routledge, New York. pp. 484-498
- Kraft, Kenneth, 1997. *Nuclear Ecology and Engaged Buddhism*. In: Tucker & Williams (1997), *Buddhism and Ecology; The interconnection of dharma and deeds*. Harvard University Press, pp. 269-290
- Cambridge, Mass., pp. Macy, Joanna, 1985. *Dharma and Development; religion as a resource in the Sarvodaya Self-Help movement*. Kumarian press, West Hartford, Ct, USA. 119 pp.
- Macy, Joanna, 1991. *Mutual causality in Buddhism and general systems theory; the dharma of natural systems*. State University of New York Press, Albany. 236 pp.
- Macy, Joanna & Molly Young Brown, 1998. *Coming back to life; practices to reconnect our lives, our world*. New Society, Gabriola Island BC & Stoney Creek CT, USA, 223 pp.
- Macy, Joanna, 1999. *Encouraging words for activists*. In: Kaza & Kraft (2000) *Dharma Rain; Sources of Buddhist environmentalism*. Shambhala, Boston, pp. 252-256.
- Nisker, Wes, 2000. *The Rainforest as a teacher; a conversation with John Seed*. In: Kaza & Kraft (2000) *Dharma Rain; Sources of Buddhist environmentalism*. Shambhala, Boston, pp. 286-293
- Pater, Cathrien de, 2001. *Forests with a heart; research framework for an inquiry into the relationship between spirituality and forest quality*. Essay for Master credits course "Ecology and the Sacred", Schumacher College, Totnes, UK. Ongepubliceerd.
- Schouten, Matthijs G.C., 2001. *De natuur als beeld in religie, kunst en filosofie*. KNNV Uitgeverij, Utrecht. 239 pp.
- Seed, John, Joanna Macy, Pat Fleming, Arne Naess, and Dailan Pugh (ill.), 1988. *Thinking like a mountain; Towards a Council of All Beings*. Heretic Books & New Society Publishers, London/Philadelphia. 122 pp.
- Sponberg, Alan, 1994. *Green Buddhism and the Hierarchy of Compassion*. In: Tucker & Williams (eds., 1997), pp. 351-376; orig. in: *Western Buddhist Review* 1 (Dec. 1994): 131-155.